

**İHMAL EDİLMİŞ BİR GAZETE:
ASTIRHAN'IN İLK TÜRK GAZETESİ BURHAN-I
TERAKKİ (1906-1911)**

Selçuk ALTUNTAŞ

ÖZET

1905 Rus Devrimi, Rusya'nın her yerinde büyük değişme ve gelişmelere sebep olmuştur. O zamana kadar çok az sayıda gazete çıkarabilen Rusya Müslümanları, meşrutiyetle birlikte birçok gazete ve mecmua yayımlamayı başarmışlardır. Bunlardan biri de Astırhan şehrinde Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski tarafından yayımlanan Burhan-ı Terakki (1906-1911) gazetesidir.

Maddî yokluklar ve siyasî baskılara rağmen Burhan-ı Terakki'nin altı sene boyunca yayın hayatına devam edebilmesi azımsanamayacak bir başarıdır. Gazete, bu süre zarfında ilericiğin temsilcisi olmuş, dinî taassup ve cehaletle mücadele etmiştir.

Burhan-ı Terakki, Türk dünyası arasındaki ilişkiler açısından da önemli bir yayın organı olup Rusya'nın değişik bölgelerinde yaşayan Türklerin birbirleriyle ve Türkiye (Osmanlı) ile olan münasebetlerinin ortaya konulmasına yardımcı olacak bir mahiyettedir.

Anahtar Kelimeler: Burhan-ı Terakki, Mustafa Lütfi, İdil, Astırhan, Şura-yı İslam

**BURHAN-I TERAKKİ THAT THE FIRST NEWSPAPER
OF ASTIRHAN**

ABSTRACT

1905 Russian Revolution causes great changes and developments in every where of Russia. Russian Muslims could publish very few newspapers until that time, but with constitutional monarchy they could achieve to publish many newspapers and magazines. One of them is Burhani Taraqqi (1906-1911) newspaper which was published by Mustafa Lutfi Ismailov Shirvanski in the city of Astrakhan.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Although poverty and political pressures, Burhani Taraqqi could continue to be published for six years and this is not a minimized success. Burhani Taraqqi becomes a representative of progressiveness and fight against religious zealot during that time.

Burhani Taraqqi is also an important newspaper for the relation among Turkish world. Burhani Taraqqi helped to bring up the relations between Turks who live in different regions of Russia with each other and Turkey (Ottoman Empire).

Key Words: Burhani Taraqqi, Mustapha Lutfi, Idil, Astrakhan, Shurayi Islam

Yüz Yıl Başlarında Rusya Genelinde ve Astrakhan'daki Siyasi ve Sosyal Durum

1903-1905 Rus-Japon Harbi'nde doğulu rakibinden umulmadık bir mağlubiyet alan Çarlık Rusyasının savaşın ardından ilan etmek zorunda kaldığı 17 Ekim Manifestosu, köklü değişimlere yol açmış ve Rus devletini özgürlükler açısından eskisine nazaran yepyeni bir mecraya sokmuştur. Savaşla gelen mağlubiyet ve sosyalist fikirlerin etkisiyle içeride filizlenmeye başlayan işçi hareketleri neticesinde yasal haklarını halkın seçeceği bir meclisle (Duma) paylaşmaya razı olan Çar İkinci Nikola, nihayet 17 Ekim 1905 tarihinde Rusya'daki Müslümanları da yakından ilgilendiren, fikir ve matbuat hürriyetini içeren meşhur manifestoyu ilan etmiştir. Rusya'da anayasal demokrasiye geçişin başlangıcı olan 17 Ekim Manifestosu, çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu Rus halkının yanı sıra o zamanki rakamla sayıları 20 milyonu bulan Rusya Müslümanlarının da devrin gerekleri olan basın-yayın ve organizasyon özgürlüğünden yararlanmaya başladığı tarih olmuştur.

O zamana kadar bir kaç istisna dışında Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım'da yayımladığı Tercüman (1883-1917) ve Mehmed Ağa Şahtatinski'nin Tiflis'te yayımladığı Şark-ı Rus (1903-1905)'tan ibaret olan Rusya Müslüman matbuatı, manifestonun hemen ardından büyük bir gayretle işe koyulmuş ve Müslüman nüfusun çoğunlukla yaşadığı Bakü, Kazan, Uralsk, Ufa, Orenburg, Semerkant, Buhara, Taşkent gibi Türk kültür merkezlerinde ve imparatorluğun başkenti St. Petersburg'da Türkçe gazete ve dergileri birbiri ardına yayımlanmaya başlamıştır. Manifestonun ilanından hemen evvel Bakü'de yayın hayatına başlayan meşhur zengin Tagiyev'in maddi desteği ve Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Agayev'in entellektüel katkısıyla yayımlanan Hayat (1905-1906) ve ardından Seyit Geray Alkin'in Kazan'da neşrine başladığı Kazan Muhbiri (1905-1911) ile birlikte

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

başlayan bu milli matbuat hareketi dalga dalga yukarıda sözünü ettiğimiz diğer şehirlere yayılmış ve en nihayetinde bizim bu makalede üzerinde duracağımız Aşağı İdil bölgesinin merkezi konumundaki Astırhan şehrine ulaşmıştır.

Yüzyıl başlarında Astırhan şehri eski hanlık günlerinden kalma ihtişamından uzak, Müslümanlar için fakirlik ve cehaletin kol gezdiği içler acısı bir yapıya sahiptir. Nüfus açısından önemli bir yekün tutmasına rağmen çoğunluğu Tatarlar, Kazaklar ve İranlılardan oluşan Müslüman cemaat, kozmopolit bir yapıya sahip şehirdeki diğer halklar (Ruslar, Ermeniler, Yahudiler) kadar siyasi ve içtimai olarak şehir idaresinde pek etkili olamamışlardır.¹ Bundaki en büyük etkenler o devirde Astırhan'ı ziyaret eden hemen herkesin belirttiği gibi Müslümanların eğitim açısından zayıf olması ve büyük oranda mezhep çatışmasına (Şii-Sünni) dayanan ayrılıklar ve kavgalardır. Bunların yanında ekonomik hayatın büyük bir kısmını oluşturan balık ticaretinin de diğer milletlerin elinde olması Müslümanlar içerisinde fakirliğin artmasına, dolayısıyla refah seviyesi ile yakından alakalı olan eğitim ve sanat aktivitelerinin yavaşlamasına sebep olmuştur. İstisnaları olmakla birlikte sadece Astırhan'ın değil Rusya'daki diğer Müslüman kültür merkezlerinin de ortak problemi olan istirmarcı din adamları ve mollalar, halk üzerinde dinden gelen otoritelerini maalesef kendi şahsi menfaatleri adına kullanmış, böylelikle halkı cahilliğe ve sefalete attıkları gibi modern devrin gerekleri olan yeniliklerin de bir an önce sosyal hayatta yer bulmasına engel olmuşlardır.

Birinci Dönem Burhan-ı Terakki² (8 Haziran 1906 - 22 Haziran 1907³)

Yukarıda kısaca tasvir etmeye çalıştığımız gibi pek çok olumsuzlukların kol gezdiği bir ortamda hayata gözlerini açan, Astırhan şehrinin ilk Müslüman-Türk gazetesi Burhan-ı Terakki “*18 bin Müslümanlar içerisinde gayet edibâne olarak, bir elinde İttifak-ı Müslimîn bayrağı, diğer elinde neşr-i maarif kalemi, milletî millet [milletim, milletim] sedasını asumana bülend ederek boynu bükülü,*

¹ KOLATKI Kayyum, “Hacı Tarhan'da İranlılar (Hususi)”, **İkbal**, 20 Sentabr 1912, Sayı 166; Astırhan müslümanlarının ticaret yönünden şehrin diğer milletlerinden geri durumda olduğu hakkında bkz. [İmzasız], “Hacı Tarhan Haberleri: Sefer Hatratım”, **İkbal**, 17 Şubat 1913, Sayı 287

² Burhan-ı Terakki gazetesi hakkında daha etraflıca bilgi için bkz. ALTUNTAŞ Selçuk (2006). **Burhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

³ Makalede kullandığımız tarihler Rus takvimine göre olduğundan bunları Miladi takvime çevirmek için söz konusu tarihe 12 gün eklenmelidir. SA

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

gözü yaşlı” bir şekilde, 8 Haziran 1906’da yayın hayatına başlamıştır.⁴ Gazetenin yayımlanmasından yaklaşık altı ay evvel kurulan Şura-yı İslam (1905-1912) cemiyetinin yayın organı olan Burhan-ı Terakki’nin kurucuları arasında şu isimler ön sırayı almaktadır: Hadi Hacıoğlu Zakir Hocayev, Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski, Habibullah Efendi Ömerov, Kurbanali İrimbitov.

Bu şahıslar içerisinde gazetenin fiili olarak naşiri ve muharriri, ticari işlerinden dolayı Astırhan’a göç etmiş ve aynı zamanda Nakşibendi tarikatına mensup bir din adamı olan Azerbaycanlı Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski’dir. Mustafa Lütfi her ne kadar Nakşibendi tarikatına mensup olsa da gazetenin başlangıcından kapandığı ana kadar yaklaşık altı yıl müddetle çoğunluğu Nogay Türklerine mensup şehrin ileri gelen din adamlarından oluşan muhalifleri tarafından kendisi aleyhinde kullanılan en büyük argüman Kafkasyalı, dolayısıyla Şii-Kızılbaş olduğu iddiaları olmuştur. Aslında Mustafa Lütfi’nin Burhan-ı Terakki’den takip edebildiğimiz kadarıyla Astırhanlı Şiilerle olan yakın münasebeti açıktır. Zira kendisi bir çok kereler Şiilerin camisine gitmiş, bayramlarına katılmış ve hatta cemiyetlerine üye olmuştur. Bununla birlikte her fırsatta Sünni kimliğini vurgulamaktan geri kalmamış ve Şii cemaatle olan münasebetlerinin sırf Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği sağlama adına olduğunu bildirmiştir. Fakat Mustafa Lütfi’nin bütün bu iyi niyet çabaları yukarıda bahsettiğimiz Sünni Nogay Türkleri tarafından hep şüphe ile karşılanmıştır. Şu halde Mustafa Lütfi’nin en büyük yardımcısı ve destekçisi, 1 Aralık 1906’da vefat edene kadar Astırhan’ın yerlilerinden tüccar Zakir Hocayev olmuştur.⁵

Aslen Azerbaycanlı olan Mustafa Lütfi, Burhan-ı Terakki’deki yazılarının satır aralarında verdiği bilgilerden tesbit ettiğimize göre 1876 yılında Azerbaycan’ın Şirvan bölgesine bağlı Şamahı şehrinde dünyaya gelmiştir.⁶ Babası, dindar ve bilgili bir zat olan Hacı Sadreddin Efendi’dir. Mustafa Lütfi ilk tahsiline babasının yanında başlamış ve ondan Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Nakşibendi tarikatına mensup olduğunu belirttiğimiz Mustafa Lütfi, medrese eğitimini tamamladıktan sonra 1900’lerin başlarında yüksek tahsil yapmak üzere İstanbul’a gitmiş ve yaklaşık bir buçuk yıl müddetle burada kalmıştır. Astırhan’daki muhalifleri tarafından Şii olmakla itham edilmesine rağmen Sünni olduğunu her fırsatta dile getiren Mustafa Lütfi, Osmanlı devleti nezdinde Sünniliklerinden dolayı

⁴ Lütfi, “Elveda”, **Burhan-ı Terakki**, 17 Haziran 1907, Sayı 118

⁵ [İmzasız], “Vefat”, **Burhan-ı Terakki**, 6 Aralık 1906, Sayı 47

⁶ ŞİRVANİ Lütfi, “Şamahı’da Ehl-i İslam Vatandaşlarıma”, **Burhan-ı Terakki**, 28 Mart 1908, Sayı 17

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

büyük itibarı haiz Şirvanlılar sülalesine mensup olduğundan bazı Osmanlı devlet erkânı ile yakın ilişkiler kurabilmiştir. Hatta İstanbul'da yaşayan akrabaları vasıtasıyla bazı üst düzey İttihat-Terakkicilerle tanışmış ve onlarla dostluklar kurmuştur. Rus ihtilalinden kısa süre önce 1903'lerde Astırhan'a giden Mustafa Lütfi, İstanbul'da edindiği bilgi ve tecrübelerle hemen işe koyulmuş ve sosyal faaliyetlere başlamıştır. Bu doğrultuda o zamana kadar 1896 yılında kurulan hayriye cemiyetinden başka sosyal ya da siyasi hiç bir cemiyeti olmayan Astırhan'da bir ilk olarak Şura-yı İslam adında bir cemiyet kurmuştur. Daha sonra cemiyetin aldığı karar doğrultusunda Astırhan ve Kafkas Müslümanlarını temsilen Rusya Müslümanları İttifakı'nın İkinci ve Üçüncü Kongrelerine katılmış, hatta üçüncü kongrede devrin önemli gazeteci ve fakir adamlarından Gaspıralı İsmail Bey, Ali Merdan Topçubaşı, Yusuf Akçura, Abdurreşit İbrahimovlarla vs. birlikte İttifak-ı Müslimin'in yönetim kadrosuna seçilmiştir. Kongrenin kararına binaen Aşağı İdil bölgesinin merkezi sayılan Astırhan şehrine vekil tayin edilen Mustafa Lütfi, kongreden dönüşte bu istikamette siyasi çalışmalar yapmış ve Şura-yı İslam cemiyetini bir nevi İttifak'ın Astırhan şubesine dönüştürmüştür.

Siyasi faaliyetlerinin yanında yeni gelişmekte olan Rusya Müslüman matbuatı ile de yakında ilgilenen Mustafa Lütfi'nin aktif yazı hayatı Tiflis'te yayımlanmakta olan Şark-ı Rus gazetesine Astırhan'dan yolladığı mektuplarla başlamıştır. Şark-ı Rus'un Tercüman'ın uzun zamandır devam eden yalnızlığına son vermesinden ve ona arkadaş olmasından büyük memnuniyet duyan Mustafa Lütfi, gazetenin Astırhan temsilciliğini yapmış ve halkı Şark-ı Rus okumaya teşvik etmiştir. Mustafa Lütfi'nin Şark-ı Rus'tan başka Petersburg'da Kadı Abdurreşid İbrahimov'un yayımladığı Ülfet (1906-1907) ve Bakü'de Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Bey Agayev'in gözetimlerinde çıkan Hayat gazetesinde de mektupları yayımlanmıştır.

8 Haziran 1906'ya gelindiğinde artık Burhan-ı Terakki'yi yayımlayacak yeterli gazetecilik bilgi ve birikimine sahip olan Mustafa Lütfi, Şura-yı İslam üyelerinin de maddi ve manevi desteğiyle cemiyetin yayın organı olarak Burhan-ı Terakki'nin ilk sayısını yayımlamaya muvaffak olmuştur. Aslında gazetenin nisan sonu ya da mayıs başlarında yayın hayatına başlaması planlanmış fakat Viyana'dan sipariş edilen matbaa için gerekli olan Türkçe hurufatın acenteden kaynaklanan sıkıntılardan dolayı gecikmesi üzerine ilk sayının yayımlanması biraz gecikmiştir.⁷ Burhan-ı Terakki'nin gecikmeli de olsa yayın hayatına başlaması özellikle Bahçesaray'da Tercüman, Kazan'da Kazan Muhbiri ve Petersburg'da

⁷ ŞİRVANİ Mustafa Lütfi, "Huzur-ı Fazılanelerine", *Nur*, 12 Mayıs 1906, Sayı 40

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Nur (1905-1914)'u çok memnun etmiş ve bu gazeteler Burhan-ı Terakki'nin neşre başlamasını büyük bir sevinçle okuyucularına duyurmuşlardır.

Çarşamba ve Pazar günleri olmak üzere haftada iki defa yayımlanmaya başlayan Burhan-ı Terakki'de siyasi makalelerin yanında eğitim ve sağlıkla ilgili yazılar geniş yer tutuyordu. Gazetede Şura-yı İslam'ın yayın organı olması itibariyle cemiyete ait ilanlar ve tutanaklara da sıkça rastlanıyordu. Rusya ve Astırhan haberlerinin yanında Osmanlı ve İran ile ilgili haberlere de özel sütunlar ayrılmıştı. Okuyuculardan gelen şiir ve mektuplar titizlikle incelendikten sonra gazetenin sayfalarında kendilerine yer bulabiliyordu. Ayrıca İttifak-ı Müslimin partisinin seçim ittifakı yaptığı Anayasal Demokrat Parti'nin (Kadetlerin) yayın organı olan Reç (1906-1917) gibi muhalif Rus gazetelerinden bazı haberler tercüme edilip yayımlanıyordu.

Rusya Müslümanları Kongrelerinde Müslümanların siyasi partisi olan İttifak-ı Müslimin'in Astırhan temsilcisi olarak atanan Burhan-ı Terakki'nin naşiri ve başmuharriri Mustafa Lütfi, aynı zamanda başkanı olduğu Şura-yı İslam'da ve cemiyetin yayın organı olan Burhan-ı Terakki'de Müslüman halkın İkinci Duma seçimlerine katılımlarıyla alakalı büyük bir mesai harcamıştır. Bu doğrultuda Petersburg'da İttifak'ın merkez heyeti tarafından yollanan bildirileri yayımlayan gazete, cemiyet bünyesinde seçimlerle alakalı yapılan toplantıların haber ve ilanlarını da halka duyurmuştur. Birinci Duma'ya vekil gönderemeyen Astırhan Müslümanları, Burhan-ı Terakki'nin büyük katkısının olduğu muhakkak olan seçimler neticesinde İkinci Duma'ya İttifak-ı Müslimin'in seçim işbirliği yaptığı Kadetlerden Şamarin'in seçilmesini sağlamıştır.⁸

Burhan-ı Terakki'nin ilk zamanlardaki yazar kadrosunun büyük çoğunluğunu gene Şura-yı İslam'ın erkek mektebi olan ve Burhan-ı Terakki ile hemen hemen aynı tarihlerde açılan Darüledeb (1906-1912) öğretmenleri teşkil ediyordu. Bunlar içerisinde en meşhuru aynı zamanda Mustafa Lütfi'nin akrabası olan ve o zamanlar yeni yeni tanınmaya başlayan romantik Azerbaycan şairi Muhammed Hadi'dir. Mustafa Lütfi'nin Şamahı'dan Astırhan'a davet ettiği Hadi, hem Darüledeb'de öğretmenlik yapıyor hem de Burhan-ı Terakki'de şiir ve makaleler yazıyordu. Daha matbuat hayatının başlarında Burhan-ı Terakki ile tanışan Hadi, Mustafa Lütfi'nin Astırhan'da olmadığı zamanlarda gazetenin geçici muharrirlik vazifesini üzerine almıştır. Hadi'nin Burhan-ı Terakki devri şiirleri içerisinde Darüledeb ve burada okuyan öğrenciler hakkında yazılmış bir şiiri de

⁸ Muhbir, "9. Fevral Şura-yı İslam'da Umumi Cemiyet", **Burhan-ı Terakki**, 15 Şubat 1907, Sayı 73

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bulunmaktadır.⁹ 1906'nın Mayıs ayında Astırhan'a gelen Hadi 27 sayı boyunca Burhan-ı Terakki'de yazdıktan sonra Eylül ayı içerisinde şehirden ayrılmış ve Hayat gazetesinde yazmak üzere Bakü'ye yollanmıştır. Hadi'den başka bu ilk devirde göze çarpan diğer yazarlar gene şair olan Astırhanlı Cihanşah Cebbarov ve Tatarların milli şairi Abdullah Tukay'ın Uralski'den medrese arkadaşı Guryevli Yarullah Muradi'dir.

Burhan-ı Terakki matbuat hayatına başladığında naşiri Mustafa Lütfi'nin de görüşleri doğrultusunda İslamcı ve Osmanlı taraftarı bir yayın politikası izlemiştir. Gazete Astırhan Müslümanlarının modernleşmesinin Rus ya da Tatarcılık üzerinden değil İstanbul yani Osmanlı ve zaten İstanbul'un tesirinde bulunan Bakü vasıtasıyla gerçekleşmesini hayal ediyordu. İttihad ve Terakki cemiyetinin istibdada karşı yapmış olduğu mücadele ve elde ettiği başarı ile verdiği umut sadece Burhan-ı Terakki'yi değil devrin bir çok Tatar ve Azeri yayın organlarını da bu şekilde düşünmeye sevk etmişti. Hem Osmanlı hayranlığı ile dolu olan hem de Reç gibi muhalif Rus gazeteleriyle iş birliği yapıp onlardan tercüme haberler yayımlayan Burhan-ı Terakki, neticede Rus hükümeti nezdinde şüpheli duruma düşmüş ve bu durum ileride göreceğimiz gibi gazetenin bazı sayılarının toplatılmasına ve naşiri Mustafa Lütfi'nin jandarma tarafından soruşturma geçirmesine sebep olmuştur.

Bununla birlikte Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde Burhan-ı Terakki'nin yayın politikası ve siyasi görüşü hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde o dönemin Tatar öğrenci hareketinin öncülerinden Fatih Emirhan, Burhan-ı Terakki'yi sıradan bir burjuva gazetesi olarak nitelendirmiştir.¹⁰ Yine Alimcan İbrahimov, Sovyet baskısı altında gazeteyi ticaret-endüstri matbuatı sırasına koymuştur.¹¹ Yakın dönemde ise meşhur Tatar araştırmacı Ravil Emirhan, kesin hatlar çizmemekle birlikte Burhan-ı Terakki'yi liberal-burjuva basını içerisinde değerlendirmiştir.¹²

Bize göre ideolojik olarak Panislamist bir yol tutan Burhan-ı Terakki, gazetecilik mesleği açısından izleyeceği yolu şu şekillerde tarif etmiştir: “[Amacımız] insanın fezail-i aliyesinden olan hürriyet, müsavat, doğruluk bir de hakikat dairesinde cesareten ibarettir.”¹³

⁹ Muhammed Hadi Abdüsselimzade Şirvani, “Mekteb-i Darüledeb”, **Debistan**, 17 Ağustos 1906, Sayı 9

¹⁰ Fatih Emirhan, **Eserler Dört Tomda III**, Publisistika, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1989

¹¹ Amirhanov Ravil, **Tatarskaya Dorevoljotsionnaya Pressa (V Kontekste Vostok-Zapad)**, Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, Tatarskoe 2002, s. 20

¹² Amirhanov Ravil, a.g.e., s. 20

¹³ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], “İdareden Bir Nice Söz”, **Burhan-ı Terakki**, 14 Kasım 1910, Sayı 121

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Başka bir yerde, “doğruluk ve hakkaniyetle hareket edip halkı ahval-i zamandan haberdâr etmek”¹⁴; “Millet-i İslamiye’nin terakki ve tealisine, halkın ittifak ve ittihadına hizmet etmek, umumî maslahatlarına göz salmaktır”¹⁵. Geniş manada İslam birliği, dar manada Astırhan’daki Müslümanların birliği için var gücüyle çalışan ve birlik ve beraberliğin önemini her fırsatta vurgulayan gazete, bu yöndeki yayınlarıyla hem Astırhan Müslümanlarına hem de İslam dünyasına hizmet etmeyi hedeflemiştir. Bu yüzden olsa gerek baştan sona bütün Burhan-ı Terakki koleksiyonunda en fazla tekrarlanan kelimelerin başında “ittihat” ve “ittifak” gelmektedir.

Bu görüşler doğrultusunda yaklaşık dört ay yayın hayatına devam eden gazete, Mustafa Lütfi’nin işlerinin yoğunluğundan dolayı gazete idaresini Astırhanlı genç yazar Necip Asri’ye bırakmasıyla bambaşka bir hale bürünmüştür. Hem Şura-yı İslam’ın başkanı hem Darüledeb’in müdürü hem Burhan-ı Terakki’nin naşiri ve muharriri olan ve bunların yanında kendi ticari işleriyle de ilgilenmek durumunda olan Mustafa Lütfi, bu kadar yoğunluğu kaldıramayınca mektep müdürlüğü ile gazete muharrirliği arasında bir tercih yapmak zorunda kalmış, çareyi gazetenin muharrirliğini az çok tanıdığı ve gazetecilik tecrübesi olan Asri’ye bırakmakta bulmuştur. Fakat yeni muharrir Asri hakkında yanıldığını sonraları farkedecektir.

24 Eylül’de yayımlanan 27. sayıdan itibaren gazetenin başına geçen Asri, beklenmedik bir şekilde ilk iş olarak gazetenin İslamcılık olan ideolojisini Sosyalizme kaydırmıştır. Gazetenin 28. sayısında “Yanga Muharrirden” adlı bir makale yazan Asri, bundan sonra tutacağı yolu tarif etmiş ve özellikle sosyalist gençleri gazeteye çekmeyi hedeflemiştir. Bu şekilde gazetenin tirajını da artırmayı uman yeni muharrir, gazete sayfalarının matbuata hevesli devrimci gençlere her zaman açık olduğunu bildirmiştir.¹⁶

Aslında Asri’yi cesaretlendiren ve gazetenin yayın politikasının değişmesinin perde arkasında bulunan kişi, devrin aktif devrimcilerinden Zarif Sadıkov’dur. Kazan’daki faaliyetlerinden sonra 1906 başlarında Astırhan’a gelen Sadıkov burada sosyalist işçi komitesinin başkanlığını yapmış ve işçi hareketlerini organize etmiştir. Asri’nin gazete idaresinde yaptığı bir nevi devrimden sonra gazetenin en ateşli yazarlarından biri olan Sadıkov, Burhan-ı Terakki’deki yazılarında parti lakabı olan “İbrahim” imzasını kullanmıştır. Yazılarında çoğunlukla Rus hükümetine çatan Sadıkov,

¹⁴ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], “Burhan-ı Terakki Yeniden Dirildi mi?”, **Burhan-ı Terakki**, 18 Kasım 1907, Sayı 1

¹⁵ [İmzasız], “İzhar-ı Teşekkür”, **Burhan-ı Terakki**, 13 Aralık 1906, Sayı 50

¹⁶ [MEVLAMBİRDİYEYEV Necip Asri], “Yanga Muharrirden”, **Burhan-ı Terakki**, 24 Eylül 1906, Sayı 28

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

işçi halka seslenmiş ve haklarını koruma hususunda uyanık olmalarını öğütlemiştir.

Gazetede bunlar olurken bir yandan mektep ve bir yandan cemiyet işleri ile uğraşan Mustafa Lütfi, işlerine, olup bitenden habersiz devam etmektedir. Darüledeb'e ve Şura-yı İslam'a yeni bina bulma ve taşınma işlemlerini kendisinden başka yapabilen olmayınca mecburen gazeteyi büsbütün ihmal etmek zorunda kalan Mustafa Lütfi, bu yoğunluğa bir de en yakın arkadaşı ve Astırhan'daki koruyucusu Zakir Hocayev'in vefatı da eklenince büsbütün yorgun düşmüştür.¹⁷ Nihayet gazeteyi Asri'ye bırakmakla ne büyük bir hata yaptığını anlayan Mustafa Lütfi, 17 Aralık'ta yayımlanan 52. sayı ile birlikte yeniden gazetenin fiili naşiri ve muharriri olmuştur.

Burhan-ı Terakki'nin yaklaşık dört ay süren Asri idaresindeki bu sosyalist devresi, Tatar tarihçilerinin ilgisini çekmesine mukabil devrin önemli matbuat organlarının özellikle de Tercüman'ın tepkisine yol açmıştır. Tatar tarihçi Abdurrahman Saidi, Tatar edebiyatını anlattığı kitabının Tatar matbuatı kısmında Burhan-ı Terakki'nin bu devresine özellikle dikkat çekmiş ve "*Burhan-ı Terakki'nin 3-4 ay Kızıllık devresi var*" demiştir.¹⁸ Yayın hayatına başladığında kullandığı açık Türkçe ve tuttuğu meslek ile Tercüman naşiri İsmail Bey'in takdirini kazanan Burhan-ı Terakki'ye bu dönemde en büyük tepki yine Tercüman'dan gelmiştir. Gazetede çokça kullanılan Rus ve yerel Tatar kelimelerini eleştiren Tercüman, bazı imla hatalarından dolayı da gazete muharririni eleştirmiş ve gidip imla öğrenmesini tavsiye etmiştir. Buna karşılık Burhan-ı Terakki'nin Tercüman'a cevabı gecikmemiştir. Muharrir sıfatıyla yazan Asri, Tercüman'ı Tatar gençlerin önünü kesmek ve Rusya Müslümanlarının yayımladığı bütün yeni gazete ve dergileri kendisinin 20 yıldır matbuat alanında yaptığı çalışmaların bir ürünü olduğunu iddia etmekle suçlamıştır. Yine Asri'ye göre gazetede görülen imla hataları Tercüman'ın dediği gibi muharririn imla bilmemesinden değil matbaa hatasından dolayı ortaya çıkmıştır.

Mustafa Lütfi tekrar idareyi eline almasıyla Tercüman'ın eleştirilerine cevap vermiş, gazetenin ideolojisini ve dilini değiştirenin kendisi değil, Asri olduğunu, bundan sonra Burhan-ı Terakki'nin eskisi gibi milletçi yayınlar yapacağını bildirmiştir. Tercüman'dan İsmail Bey ise Burhan-ı Terakki'nin bu halinden Mustafa Lütfi'nin mesul olmadığını anladığını ama kendi tabiri ile "*minberi naehil hatibe verdiği için*" kısmen de olsa mesul olduğunu bildirmiştir.¹⁹

¹⁷ [İmzasız], "Vefat", *Burhan-ı Terakki*, 6 Aralık 1906, Sayı 47

¹⁸ Saidi Abdurrahman, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Tatar Devlet Neşriyatı Basması, Kazan, 1926, s. 162

¹⁹ [İmzasız], "Burhan-ı Terakki", *Tercüman*, 17 Ocak 1907, Sayı 5

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Bununla birlikte Mustafa Lütfi gazetenin ilk başlarda yayımlandığı Tercüman Türkçesi de diyebileceğimiz sade Osmanlı Türkçesi'ni yerli halk anlayamadığı gerekçesiyle yerel dil olan Tatarca'ya yaklaştırmak zorunda kaldığını çünkü gazetenin öncelikli olarak Astırhan Müslümanlarına hitap ettiğini beyan etmiştir.

Tercümanla Burhan-ı Terakki arasında bunlar olurken Sosyalist matbuatın en büyük temsilcilerinden olan Tavış gazetesi, Mustafa Lütfi'nin, gazete idaresini tekrar eline almasıyla eski yayınlarına dönen Burhan-ı Terakki'yi daha ilk sayısında eleştirmiş ve sürekli meslek değiştirmesinden yakınmıştır.²⁰ Buna mukabil Burhan-ı Terakki, herkesin fikrini beyan etmekte hür olduğunu ve yaklaşık dört ay süren sosyalist yayınlarından vaz geçip yine eskisi gibi milletçi ve İttifakçı yayınlara dönmemesinin Astırhan müslümanlarının sosyalizmi içine sindiremediğinin en güzel örneğini teşkil ettiğini bildirmiştir.²¹

Yukarıda da dediğimiz gibi Asri'nin gazetenin ideolojisini değiştirmek yanında yaptığı bir diğer icraat da onun dilini Tatarca diyebileceğimiz yerel dile çevirmesidir. Tabi bu sırada sosyalizmin icabı olarak bir çok Rusça kelime de gazete sayfalarında yer bulmuştur. Asri bunu yaparken Mustafa Lütfi zamanında Burhan-ı Terakki'nin kullandığı genel Türkçe'yi sadece Petersburg'da Reşit Kadı, Kazan'da Hadi Maksudi, Uralski'de Kamil Mutii ve nihayet Astırhan'da Mustafa Lütfi'nin anlayabildiğini, halkın ise anlayamadığını ileri sürmüştür.

Bir yandan Burhan-ı Terakki'de bunlar olurken diğer yandan da Astırhan'daki Müslüman matbuat gelişmeye devam etmektedir. 2 Mart 1907'de yayın hayatına başlayan ve 3 Nisan'da yayımlanan 3. sayısıyla birlikte hükümet tarafından süresiz kapatılan devrimci-sosyalist mizah dergisi Tup (1907)'un kurucuları ve yazarları arasında Burhan-ı Terakki'den tanıdığımız Habibullah Ömerov ve Zarif Sadıkov da vardır. Burhan-ı Terakki, hükümete dolayısıyla Çar'ın istibdat rejimine karşı olması sebebiyle Tup'a stratejik destek vermiş görünmektedir. Gene 21 Mart'ta ilk sayısı yayımlanan Şura-yı İslam bünyesindeki Neşr-i Maarif derneğinin çıkardığı İslah (1907) gazetesi de o zamanda Burhan-ı Terakki'nin desteklediği yayın organlarından.

Bir taraftan Burhan-ı Terakki'nin hem naşirliği hem de muharrirliğini yapan Mustafa Lütfi bununla yetinmemiş, Hamiyet (1907) adlı yeni bir gazete daha yayımlamaya başlamıştır. Burhan-ı Terakki çizgisinde bir yayın politikası izleyen ve büyük oranda Burhan-ı Terakki'nin yazar kadrosu tarafından yayımlanan Hamiyet ile Mustafa Lütfi, Astırhan Müslümanlarının gazete okuma

²⁰ [İmzasız], "Tatar Gazeteleri", **Tavış**, 23 Nisan 1907, Sayı 1

²¹ [İmzasız], "Tavışçılara Cevap", **Burhan-ı Terakki**, 3 Mayıs 1907, Sayı 100

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

alışkanlıklarını artırmayı hedeflemiştir. Zira birazdan göreceğimiz gibi ne siyasi baskılar ne yayın politikaları değil, abone azlığı Burhan-ı Terakki için büyük bir tehlike arzetmeye başlamıştır.

Siyasi görüşlerinden dolayı Rus hükümetinin tepkisini çektiğini bildirdiğimiz Burhan-ı Terakki'nin hükümet nezdinde maruz kaldığı ilk muamele 16 Mart 1907'de yayımlanan 83. ve 21 Mart 1907'de yayımlanan 85. sayıların toplatılması olmuştur. Hükümet gazetenin toplatılmasına sebep olarak söz konusu sayılardaki siyasi makaleleri göstermiştir.

Sadece Astırhan'da değil diğer bazı şehirlerde de temsilcilikler açan ve abone arayan Burhan-ı Terakki'nin bu açılımı maalesef gazetenin baskı ve dağıtım masraflarını karşılayacak düzeye ulaşamamıştır. Gazetenin temsilciliklerinin bulunduğu şehirler ve temsilciler şunlardır: Kuznetski: Muallim Abdülkayyum Nasırov, Troyski: Hizmet Şirketi İdaresi, Hokand: İshak Muhammed Şeripov, Guryev: Yarullah Muradî, Samara: Muhammed Hadi Fetheddinov, Bozuluk: Ahmedcan Biktemirov, Orenburg: Şehidullin Mağazası, Tsaritsin: Müstakim Yarlıkayev, İsterlitamak: Kalem Şirketi İdaresi, Petropavel: Niyaz Muhammed Süleymanov. Buna rağmen hedeflediği abone rakamına ulaşamayan gazete, okuyucularının azlığı ve parasızlık nedeniyle 22 Haziran 1907'de yayımlanan 120. sayının ardından yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Bu hususla alakalı Mustafa Lütfi son sayıdaki "Elveda" adlı yazısında en azından 1000 kişi bir yıllık abone olsaydı gazetenin devam edeceğini fakat 201 tane yıllık abonelerinin olmadığını söylemektedir.²²

Burhan-ı Terakki'nin matbuat hayatından çekilmesi devrin diğer gazetelerinde de geniş yer bulmuştur. Özellikle Nur, Yıldız ve Tercüman gazeteleri bu hususla alakalı üzüntülerini dile getirmişlerdir.

İkinci Dönem Burhan-ı Terakki (18 Kasım 1907 - 10 Mart 1910)

Büyük hedeflerle yola çıkan fakat ilgisizlik nedeniyle kapanmak zorunda kalan Burhan-ı Terakki'yi yeniden neşr etmek üzere Şura-yı İslam bünyesinde gazete ile aynı isimde yeni bir şirket kurulmuştur. Gazetenin bir yıllık masrafını peşin olarak üzerine alan şirketin yönetim kurulunda bulunan isimler şunlardır: Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski, Bababek Hayatov Karabağî, Ağa Zeynelabidin Safarov, Ahmedî Karatayev, Azimcan Halidov, Ebubekir Daşkin, Cihanşah Cebbarov, Ahmedcan İşbirdiyev, Alaaddin Sabitov, Musa Semakayev, Selahaddin Müminov, Habibullah Ömerov.²³ Şirketin 16

²² Lütfi, "Elveda", **Burhan-ı Terakki**, 17 Haziran 1907, Sayı 118

²³ [imzasız], "Hacı Tarhan'da Burhan-ı Terakki Şirketi'nin Mevaddı", **Burhan-ı Terakki**, 14 Aralık 1907, Sayı 5

Kasım'da yaptığı toplantıda aldığı karar doğrultusunda yeniden yayımlanmasına karar verilen gazete yaklaşık altı ay aradan sonra 18 Kasım 1907'de kaldığı yerden tekrar matbuat âlemine atılmıştır.

Birinci numaradan başlamak üzere yeniden yayımlanmaya başlayan Burhan-ı Terakki bu sefer yalnız değildir. Gazetenin yeniden yayın hayatına başlamasından 1911'de temelli olarak kapanmasına kadar devam edecek olan rekabette karşı taraf olan İdil gazetesi, mollalar tarafından Şura-yı İslam'a rakip olarak kurulan Cemiyet-i İslamiye (1906-1912) tarafından yaklaşık iki ay önce yayımlanmaya başlamıştır. Öyleki devrin çoğu Tatar gazetesinin de belirttiği gibi manifestonun ilan edildiği 1905'ten Bolşevik İhtilali'nin gerçekleştiği 1917 yılına kadar Rusya Müslüman matbuatı içerisinde Burhan-ı Terakki ile İdil arasındaki gibi bu denli uzun süreli ve bıktırıcı bir rekabet başka hiç bir yerde görülmemiştir. Bu rekabetle alakalı haberleri okuyucularına duyuran devrin matbuat organlarında *"herkese malum olduğu üzere"* diye başlayan ya da *"yine Burhan-ı Terakki- İdil kavgası"* gibi başlıklarla verilen haberlere sıklıkla rastlamak mümkündür. Başlarda da belirttiğimiz gibi ikisi arasındaki kavga esnasında temel insan haklarından olan din ve inanç hürriyetinin ayaklar altına alınmasından, kişilerin etnik kimliklerine hakarete varıncaya kadar matbuat dışındaki bir çok şahsi mesele her iki gazetenin hemen her sayısında sayfalarca kendine yer bulmuştur.

İki gazete arasındaki kavganın temelleri eskiye dayanmaktadır. Başlarda da belirttiğimiz gibi Kafkasya'dan birinin gelip Asturhan'da bir cemiyet kurması ve bu cemiyetin bünyesinde bir gazete çıkarmakla kalmayıp biri erkek biri kız olmak üzere iki tane okul açması şehrin yerli ahalisi olan Nogayların ve çoğu Nogaylardan olan din adamları tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu doğrultuda hemen harekete geçen mollalar Şura-yı İslam'a rakip olarak Cemiyet-i İslamiye'yi, Burhan-ı Terakki'ye mukabil cemiyetin yayın organı olarak İdil'i ve Şura-yı İslam mekteplerine karşılık da Cemiyet-i İslamiye mekteplerini kurmuşlardır. Bu kutuplaşmada bir sınıflandırma yapmak gerekirse gençler, modernistler ve Şiiler Şura-yı İslam tarafını tutarken; yaşlılar, mollalar ve Nogay'lar Cemiyet-i İslamiye saflarında yer almıştır. İlk bakışta halkın yararına gelişen bu rekabet maalesef gün geçtikçe hakarete ve iftiraya varan boyutlara ulaşmış, halkı Şuracı ve Cemiyet-i İslamiyeci diye ikiye ayırmış, hatta ileride göreceğimiz gibi bir tarafın hapse atılmasına sebep olmuştur.

İki cemiyet, dolayısıyla bunların yayın organları olan Burhan-ı Terakki ve İdil arasındaki tartışma, devrin diğer matbuat organlarında da epey yer bulmuştur. Meseleyi ele alan hemen bütün gazete ve dergiler genel olarak iki grup arasında tarafsız kalmaya çalışmış ve her iki tarafın da görüşlerine yer veren makale ve haberler yayımlamışlardır. Yeri gelmişken kaydetmek istediğimiz ilgi çekici

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

bir diğer husus da şudur. Astırhan'la alakalı bir haber yayımlayan ya da Burhan-ı Terakki veya İdil'den herhangi bir alıntı yapan devrin herhangi bir matbuat organı - tarafları kırmamak için olacak- ne zaman birinden bir alıntı yapsa aynı sayıda ya da bir sonraki sayıda öbüründen de bir alıntı yapmıştır. Yani “*Burhan-ı Terakki refikimizde okuduğumuza göre...*” diye başlayan haberin hemen ardından “*İdil refikimiz diyor ki...*” diye bir habere rastlamak çoğunlukla mümkündür.

Grupları yatıştırmak için Müslüman matbuat kadar Rusya Müslümanlarının siyasi organı da büyük çaba sarfetmiştir. Bu doğrultuda Astırhan'a gelen İttifak-ı Müslimin partisinin genel başkanı Avukat Ali Merdan Topçubaşı kalabalık bir insan topluluğunun önünde bu ayrılığın Müslümanlarına zararına bir hal aldığını bildirmiş ve her iki taraftan da birlik sözü almıştır. Fakat ne yazık ki Topçubaşı'nın huzurunda barışan taraflar Topçubaşı şehirden ayrılır ayrılmaz meşhur kavgalarına kaldıkları yerden devam etmişlerdir.

İki grup arasındaki bu düşmanlık çok değil Burhan-ı Terakki'nin yeniden yayın hayatına başlamasından yaklaşık iki ay sonra ilk fiili meyvesini vermiştir. Cemiyet-i İslamiye'ye bağlı bir grup molların Astırhan Gubernatoruna (valisine) şikayeti üzerine harekete geçen polis, Çar'a hakaret ettiği gerekçesiyle 22 Ocak 1908'de Burhan-ı Terakki naşiri Mustafa Lütfi'yi hapse atmıştır. Bunun üzerine harekete geçen çoğu gençlerden oluşan bir grup, aralarında İdil naşiri Zahidullah Şerifullin'in de olduğu ihbarcılarını protesto eden bir bildiri yayımlamıştır. 54 kişinin imzası ile kaleme alınan bildiri yayımlayan Burhan-ı Terakki, Mustafa Lütfi'nin tutuklanmasından açıkça Cemiyet-i İslamiye'yi ve İdil gazetesini sorumlu tutmuştur. Ardından Şura-yı İslam azalarından oluşan 12 kişilik bir heyet 25 Şubat'ta Gubernator Skalovski'nin huzuruna çıkıp başkanları Mustafa Lütfi'nin hükümet aleyhinde olamadığını ve olmayacağını, bazı kişilerin şahsî düşmanlıklarından dolayı kendisi aleyhinde ihbarda bulduklarını söylemiştir.²⁴ Nihayet bundan kısa bir süre sonra Mustafa Lütfi, 44 gün sonra 5 Mart öğleden sonra serbest bırakılmıştır.²⁵

Mustafa Lütfi'nin hapse atılmasıyla birlikte kısa süreli bir sarsıntı geçiren Burhan-ı Terakki, 18 Ocak'ta yayımlanan 8. sayıdan sonra 20 günlük bir arayla ancak 8 Şubat'ta tekrar yayımına devam edebilmiştir. Hapisten çıkıp tekrar gazetesinin başına geçen Mustafa Lütfi, kendisini Gubernatora ihbar edenlerin listesini *Burhan-ı Terakki*

²⁴ [İmzasız], “24'üncü Fevral'de Meclis-i Şura-yı İslam'ın...”, **Burhan-ı Terakki**, 29 Şubat 1908, Sayı 12

²⁵ [İmzasız], “Hapisten Halas”, **Burhan-ı Terakki**, 7 Mart 1908, Sayı 13

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

sayfalarında kamuoyuna şu şekilde ilan etmiştir: Ubeydullah İşkuzinov, İshak İskenderov, Ammosov, Abdurrahman Ömerov, Abdurrahman Aliyev, Ali Molla Maksudov, Ahund Muhtar Salihov, Zahidullah Şerifullin, Hasan Darlıkamov, Hasan Ali Mollaoğlu Maksudov, Abbas Larin, Seyyid Battal Halikov, Kerim Hazret Hocayev, Muhibbullah Efendi Abidov, Bünyamin Molla.²⁶ Bu konuyla alakalı Burhan-ı Terakki sayfalarında “*Allah Adil ve Müntakimdir*” adında seri makaleler yazan Mustafa Lütfi, yer yer kendini tutamamış ve kendini ihbar edenler hakkında ağır ifadeler kullanmıştır.

Mustafa Lütfi’nin hapisten çıktıktan sonra yazdıkları Cemiyet-i İslamiye kadar Rus hükümetinin de hoşuna gitmemiştir. Bu yüzden 21 Mart tarihli 15. sayı Burhan-ı Terakki, Mustafa Lütfi’nin kaleme aldığı “*Allah Adil ve Müntakimdir*” adlı makalede Astırhan’daki Türkçe yayınların sansürü İshak İskenderov’a hakaret ettiği gerekçesiyle valinin emriyle toplatılmıştır. Mustafa Lütfi, kendini ihbar edenler arasında İskenderov’la birlikte bir çok ismi zikretmesine rağmen yalnızca İskenderov’a söylediklerinden dolayı gazetenin toplatılmasına bir anlam verememiştir. Aslında bu, yukarda da belirttiğimiz gibi gazetenin hükümet nezdindeki ilk sabıkası değildir. Bundan evvel 1907 tarihli 83. ve 85. sayılar da siyasi sebeplerden dolayı müsadere edilmiştir.

Bu zaman zarfı içerisinde hemen hemen bütün mesaisini İdil ile olan kavgaya ayıran Burhan-ı Terakki asıl yapması gereken iş olan gazeteciliği maalesef ihmal etmiştir. O yüzden polemik yazılarının çokluğu içerisinde edebiyat, sağlık, eğitim gibi ilk dönem Burhan-ı Terakki’de çokça işlenen sosyal meselelerle ilgili yazılara rastlamak güçtür. Bu durum doğal olarak gazetenin matbuat alemindeki değerini de düşürmüştür. Üstüne üstlük gazete, yazar kadrosu olarak da eskisine nazaran epey zayıflamış, yazı yükünün çoğu Mustafa Lütfi’nin omuzlarına düşmüştür. 1908’in Kasım ayı itibariyle gazetenin sürekli yazarlarından Yarullah Muradi’nin de ayrılması üzerine arasına yazan Astırhan Kazaklarından Kayyum Kolatki ve Habibullah Ömerov dışında başka yazar kalmamıştır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Astırhan matbuatı adına olumlu şeyler de olmuyor değildir. Burhan-ı Terakki bünyesinde 30 Aralık 1908’de yayın hayatına başlayan mektep ve medrese gazetesi Mizan (1908-1909)’a karşılık, İdil himayesinde 16 Ocak 1909’da neşrine başlanılan dini Maarif (1909-1910) dergisi, Astırhan

²⁶ Lütfi, “Allah Adil ve Müntakimdir”, **Burhan-ı Terakki**, 21 Mart 1908, Sayı 14; Burhan-ı Terakki’nin Mustafa Lütfi’yi ihbar edenlerin isimlerini ifşa etmesi üzerine Kazan’da yayın yapan El-İslah gazetesinde yayımlanan ilgili haber için bkz. [İmzasız], “Burhan-ı Terakki gazetesi...”, **El-İslah**, 19 Nisan 1908, Sayı 27

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

matbuatına kazandırılan iki yeni yayın organıdır. Burhan-ı Terakki bünyesinde yayımlandığını söylediğimiz Mizan gazetesinin naşiri ve muharriri Mustafa Lütfi, İdil desteğinde çıktığını söylediğimiz Maarif dergisinin de naşiri Cemiyet-i İslamiye başkanı Abdurrahman Aliyev muharriri ise devrin tanınmış simalarından Muhammed Sadık Rahimkulov'dur. Her ne kadar biri pedagojik diğeri ise dini bir yayın organı olmak üzere matbuat âlemine atılmalarına rağmen gene üzümlere belirtmeliyiz ki hem Mizan hem Maarif ikisi de bir süre sonra naşirlerinin tesirinde kalarak asıl yayın politikalarından uzaklaşmış ve Burhan-ı Terakki ile İdil kavgasının bir parçası olmuşlardır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi yazar sıkıntısına giren Burhan-ı Terakki'nin imdadına siyasi faaliyetlerinden dolayı üç yıl süreyle Astırhan'a sürgüne yollanan Azerbaycanlı meşhur siyaset adamı, edebiyatçı ve doktor Neriman Nerimanov yetmişmiştir. 6 Ekim 1909'da şehre varan Nerimanov'un Astırhan'a gelişi halk arasında olduğu gibi Burhan-ı Terakki idaresinde de büyük bir sevinç yaratmıştır. Bu doğrultuda 11 Ekim tarihli 98. sayılı Burhan-ı Terakki'de "*Doktor Neriman Bey*" adlı Nerimanov'u tanıtıcı bir makale kaleme alan Mustafa Lütfi, yazının sonunda Nerimanov'u teselli etmek için şunları söylemiştir: "*Neriman Bey Cenapları! Hiç bir vakit hatırıza getirmeyiniz ki: Evet ben mahbusum hem de garibim. Hayır böyle hayalatlara hatırıza bile getirmeyeceksiniz. Çünkü erbab-ı maarif için kürre-i arzın her bir yeri vatandır vatan. Siz milletin cevherisiniz. Cevher nereye düşse hemen cevherdir ki cevher. Cevherin yerinde kadri olmaz. Cevher âlem-i gurbete düştü mü kadir kıymeti artar. Herkes de o cevher ile kesb-i iftihar eder. Şimdi siz gibi ali zatlar ile Hacı Tarhan Müselmanları ne kadar kesb-i iftihar etseler yine azdır. Yaşasın siz gibi hadim-i milletler! Yere batsın millet hadimlerini danos eden [ihbar eden] dinsizler!*"²⁷

Kendisi de hakkında yapılan danos (ihbar)lardan dolayı hapse giren Mustafa Lütfi, danosçuları dinsiz ilan ede dursun Nerimanov hakkında yazdığı bu yazı Rus hükümetinin hoşuna gitmemiş ve kendisini 200 Ruble para, ödeyemediği takdirde iki ay hapis cezasına çarptırmıştır. Bir yıllık gazete abonelik bedelinin ortalama 4-5 Ruble olduğu düşünülürse Mustafa Lütfi'ye verilen para cezasının ne denli ağır olduğu anlaşılır. Arkadaşlarından borç alarak cezayı ödeyen

²⁷ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "Doktor Neriman Bey", **Burhan-ı Terakki**, 11 Ekim 1909, Sayı 98

Mustafa Lütfi, hapis cezasından kurtulmuş olsa da büyük bir maddi yükün altına girmiştir.²⁸

Mustafa Lütfi'nin davetiyle Burhan-ı Terakki'de yazmaya başlayan Nerimanov “*Tıp ve İslam*”, “*Âlem-i Nisvan*”, “*Halera-Veba*” gibi çok bilinen bazı makalelerini burada tekrar yayımlamıştır. Bunun yanında Nerimanov'un Arı Bey imzası ile Burhan-ı Terakki'de yazdığı “*Telefon*” adlı yazılar Azerbaycan matbuat tarihinde hem şekil hem de muhteva olarak bir ilk olarak değerlendirilmektedir.²⁹ Sadece Burhan-ı Terakki'de yazmakla kalmayan Nerimanov, gazetenin bağlı olduğu Şura-yı İslam cemiyetine de üye olmuş ve cemiyetin fahri doktorluğuna seçilmiştir.

Nerimanov'un katılmasıyla kısmen de olsa rahat bir nefes alan gazetenin bu sevinci çok sürmemiştir. Kısa süre sonra tekrar başgösteren abone sıkıntısı gazetenin hayatiyetini tehdit eder boyutlara gelmiştir. Gazetenin Kasım 1907'de tekrar açıldığında bir yıllık masrafları üzerine alan Burhan-ı Terakki Şirketi de artık maddi yükün altından kalkamaz olmuştur. Şirket tarafından 1909'un Ocak ayında yapılan hesaplamalarda gazetenin Kasım'da açılmasından bu yana 1.100 manat zarar ettiği tesbit edilmiştir.³⁰ Yeni yıla girildiğinde yaklaşık 500 civarında toplam aboneli olan gazete, maalesef iki yıl önce uğradığı akıbete tekrar uğramış ve parasızlıktan dolayı 10 Mart'ta yayımlanan 120. sayının ardından tekrar kapanmak zorunda kalmıştır.

Üçüncü Dönem Burhan-ı Terakki (14 Kasım 1910 - 6 Mayıs 1911)

Maddi sıkıntılardan dolayı Mart ayında kapanmak zorunda kalan Burhan-ı Terakki, sekiz ay aradan sonra üçüncü kez yayın hayatına atılmıştır.³¹ 14 Kasım 1910'da 121. sayıdan itibaren haftalık olarak tekrar yayımlanmaya başlayan gazetenin naşiri ve muharriri eskiden olduğu gibi gene Mustafa Lütfi'dir. Bunun yanında Neriman Nerimanov da gazetenin ilmi ve fenni kısımlarının editörlüğünü üzerine almıştır.

Burhan-ı Terakki'nin kapalı olduğu sekiz ay zarfında önemli hadiseler şahit olan Astırhan artık eski Astırhan değildir. Şura-yı İslam'a bağlı okullar, gazete kapanmadan kısa süre evvel (27 Ocak) Kazan'daki eğitim bürosunun direktifleri doğrultusunda Astırhan'ın

²⁸ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], “200 Ruble İştıraf”, **Burhan-ı Terakki**, 16 Ekim 1909, Sayı 99; Aynı haber için ayrıca bkz. [İmzasız], “İştıraf”, **Yıldız**, 25 Ekim 1909, Sayı 461

²⁹ Ehmedov Teymur, **Neriman Nerimanov**, Yazıcı, Bakı, 1982, s. 154-204

³⁰ NECEFOF Rıza, “Hacı Tarhan Mektubu, Gine Bir Müselman Ceridesinin Terk-i Hayatı, Medrese-i Muzafferî”, **Hakikat**, 12 Haziran 1910, Sayı 124

³¹ [İmzasız], “Burhan-ı Terakki”, **Yıldız**, 25 Kasım 1910, Sayı 614

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

eğitim müdürü Ammosov tarafından kapatılmıştır. Kapatmaya gerekçe olarak mekteplerde öğretmenlik yapan Mustafa Lütfi'nin siyasî açıdan güvenilir olmaması, bir buçuk ay hapiste yatması ve Neriman Nerimanov hakkında yazdığı yazıdan dolayı 200 Ruble para cezasına çarptırılmış olması; Sadık Rahimkulov'un siyasî faaliyetleri, Habibullah Ömerzâde'nin de yine bir ay hapiste yatması ve Halil Efendi'nin Osmanlı tebaası olması gösterilir.³² Şura-yı İslam'ın başkanı olması hasebiyle hem gazetesi hem de okulları kapanan Mustafa Lütfi, en azından okulların kapanmasıyla açıkta kalan 500'e yakın öğrenciyi mağduriyetten kurtarmak için başkent Petersburg'a gider ve çeşitli görüşmeler yapar. Neticede okulların başka birinin idaresinde tekrar açılması için gerekli izni alan Mustafa Lütfi her ne kadar bu hususta başarılı olmuşsa da halk, okulların kapatılmasından kendisini sorumlu tutar. Bu durum Şura-yı İslam içerisindeki ilk önemli çatlaktır. Üstüste sıkıntılardan bunalan Mustafa Lütfi bu arada İstanbul'a gitmiş ve oradaki akrabaları ile görüşmüştür. Kısa süre sonra tekrar Astırhan'a dönen Mustafa Lütfi şehirdeki eski nüfuzunu büyük oranda kaybetmiştir. Üstüne üstlük beş yıl önce kurduğu cemiyeti Şura-yı İslam, kendi güdümünden çıkmış, en büyük rakibi İdil naşiri ve Cemiyet-i İslamiye'nin eski başkanı Abdurrahman Ömerov'un tesirine girmiştir. Baskılara daha fazla dayanamayan Mustafa Lütfi, 1910 yılının Eylül ayında cemiyetin başkanlığından resmen istifa etmiştir.

Gazetenin naşir ve muharriri Mustafa Lütfi'nin Şura-yı İslam'ın reisliğinden istifa etmesiyle fiilen cemiyetin yayın organı olmaktan çıkan Burhan-ı Terakki, artık arkasındaki zaten az olan halk desteğini kaybetmiş olarak yayınlarına devam eder. Astırhan'da yaşadığı müddetçe kendisine yapılan onlarca itham içerisinde bize göre en doğrusu olan Mustafa Lütfi'nin hırsı ve her zaman önde olma isteği burada de kendini göstermiş ve adeta başkanı olmadığı cemiyete üye de olmam deyip kendi kurduğu cemiyete cephe almıştır. Aslında Mustafa Lütfi her zaman ön safta görünmek istemekte kısmen de olsa haklıdır. Zira o devir Astırhan'dan bahseden hemen her kaynakta şehirde Müslümanlardan yetişmiş kimse bulunmadığı ve bütün işleri Mustafa Lütfi'nin yaptığı dile getirilmiştir. O da başkanlıktan ayrılınca yerini dolduracak kimse olmadığı için yetişmiş insan olarak en büyük rakibi Abdurrahman Ömerov şartlar gereği Şura-yı İslam'ın 1911 yılı için yeni başkanı olmuştur. Burhan-ı

³² [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "Danos Belası", **Burhan-ı Terakki**, 13 Kasım 1909, Sayı 103; Bu üç kişinin öğretmenlikten atılmasını okuyucularına duyuran Tercüman gazetesi, cemiyet tarafından teşkil edilen heyetin valiyeye yaptığı ziyareti de Burhan-ı Terakki'den iktibasen yayımlamıştır. Bkz. [İmzasız], "Hacı Tarhan'da bir kaç...", **Tercüman**, 27 Kasım 1909, Sayı 48

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Terakki Ömerov'un başkan seçilmesini okuyucularına şöyle duyurmuştur: “İdare azaları içinde riyasete [başkanlığa] layık kişi bolmagan [olmadığı] için kandidat [adaylar] arasından İdil gazetesi naşiri, muharriri, Cemiyet-i İslamiye'nin esbak [önceki] reisi, Hacı Tarhan'ın eski meşhur müderrisi, birçok kitaplar tasnif kıluvci [yazmış]...(daha filan) Abdurrahman Molla Ömerov Cenapları reis ve şehrimizin Duma glasniylarından [vekillерinden] Şura-yı İslam yurdu ve Şura-yı İslam Mektepleri komisiyeleri azalarından ve mekteplerimizin vekili ve şehrimizin meşhur tacirlerinden ve şehrimizin meşhur inteligentlerinden [aydınlarından] ve Islah gazetesi muharriri Cenab Ebubekir Efendi Ebu Şahmanoğlu Daşkin Hazretleri muavin saylanmıştır [seçilmiştir].³³

Böyle bir ortamda yeniden yayımlanmaya başlayan Burhan-ı Terakki'nin bu üçüncü dönemi aslında gazetecilik adına en iddialı dönemi olmuştur. Zaten Nerimanov'u yazar kadrosu içerisinde barındıran gazete Orenburg'da Fatih Kerimi'nin yayımladığı Vakit gazetesine verdiği ilanda çok yakında Ahmet Bey Agayev, Ali Nazimi, Ahmet Tefvik, Mesut Remzi, Şihab Bey gibi meşhur zatların bundan sonra Burhan-ı Terakki'de yazacağını vadetse de gazetenin sayfalarında adı geçen şahısların hiç birinin yazılarına rastlanılmamaktadır.³⁴ Neticede gazetenin bu iddiası hayata geçememiş ve sadece sözde kalmıştır.

Her ne kadar Ahmet Bey Agayev gibi Azerbaycan matbuatının önde gelen isimlerinin Burhan-ı Terakki'de yazma planları gerçekleşmemiş olsa da gazetenin bu dönemde Azerbaycan tesirine girdiği hissedilir. Zaten Nerimanov'un ilmi ve fenni kısımlarını üzerine alması ile birlikte gazete dil olarak da Tatarca yoğunluğunu muhafaza etmekle beraber kısmen Azerbaycan şivesine kaymıştır.

Üçüncü dönem Burhan-ı Terakki'de İdil ile olan polemğin dışında Osmanlı devleti ile ilgili haberlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Gazete İstanbul'da olan siyasi hadiseleri ve özellikle Yemen, Karadağ, Girit, Bulgaristan ve Arnavutluk meseleleri hakkında haberleri sıklıkla okuyucularına duyurmuştur. Bunlar dışında sağlık, eğitim ve tiyatro gibi meseleler az da olsa gazetenin sütunlarında yer bulabilmiştir.

Bununla birlikte her iki taraf da geçmişte olanlardan ders almamış olacak ki Burhan-ı Terakki'nin tekrar yayına başlamasıyla birlikte iki gazete arasındaki eski kavga tekrar alevlenmiştir. Bu sefer Burhan-ı Terakki saflarında çarpışan Mustafa Lütfi'nin karşısında

³³ [İmzasız], “Şura-yı İslam İkinci Meclisi”, **Burhan-ı Terakki**, 11 Şubat 1911, Sayı 134

³⁴ “İlan”, **Vakit**, 6 Ocak 1911, Sayı 715

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

eskisine nazaran daha kuvvetli bir rakip vardır. Zira Abdurrahman Ömerov'un davetiyle Kazan'da Ahmetcan ve Muhammedcan Seydaşev kardeşlerin gözetiminde yayımlanan Beyanü'l-Hakk (1906-1911) gazetesinden ayrılıp Astırhan'a gelen meşhur Tatar şairi Said Remiyev İdil'in baş muharriri olmuştur.³⁵ Bu seferki kavganın sebebi Tatarca bir konser vermek üzere Astırhan'a gelen aynı zamanda kendisi de gazete naşiri ve muharriri olan Kamil Mutiullah Tuhfetullin'dir.

Uralski şehrinde Fikir (1905-1906), El Asrü'l-Cedid (1906-1907) ve Uklar (1906) gazetelerini yayımlayan Kamil Mutii'nin gene Uralski'de açılan bir kız mektebi yararına Tatarca bir konser vermek için Astırhan'a gelmesi iki gazete arasında büyük bir polemige sebep olmuştur. Mutii şehre gelir gelmez patlak veren hadisede ilk hamleyi Burhan-ı Terakki'de Mustafa Lütfi yapmıştır. Mustafa Lütfi'ye göre İdil'de Ayn. M. imzasıyla bir yazı yazıp Mutii'nin gelişinden hoşnutsuzluk duyduğunu belirten şahıs gazetenin muharriri Said Remiyev'den başkası değildir. Halbuki her hangi bir şehre böyle bir misafir geldiğinde onu hoş karşılamak bir matbuat kaidesidir.³⁶ Tartışmanın ilerleyen kısımlarında Remiyev, Mutii'yi konserden elde edilen gelirleri mektep faydasına değil de kendi sahsı için kullanmak ve verdiği konserlerin halka faydası olmamakla itham eder. Burhan-ı Terakki sayfalarında Remiyev'e cevap veren Mutii bu gibi iddiaları "iftira, aptallık ve şeytanlık" olarak tasvir eder.³⁷ Bu sırada Kazan'dan tartışmaya katılan Yıldız gazetesi sayfalarının üçte birini şahsi polemiklere ayırdığı iddiasıyla Burhan-ı Terakki'ye tavrı takınır ve kısmen de olsa Remiyev'i savunan bir haber yayımlar.³⁸

Her ne kadar Kamil Mutii üzerinden İdil ile polemige giren Mustafa Lütfi geçici olarak Mutii'nin desteğini almışsa da bir zamanlar Burhan-ı Terakki ve Şura-yı İslam'da beraber çalıştığı eski dostları kendisine sırt çevirmişlerdir. İlk başlarda Şura-yı İslam'da kendisine her türlü desteği veren Ebubekir Daşkin ve Latif Molla şimdi Mustafa Lütfi'nin en büyük muhaliflerinden olmuştur. Şura-yı İslam'ın reisliğinden istifa ettikten sonra cemiyetin idaresinden memnun olmayan Mustafa Lütfi, Ocak 1910'da okulları kapatan Astırhan eğitim müdürü Ammosov'a Şura-yı İslam'ı ziyareti esnasında çay ikram edilmesine içerlemiş ve 124. sayı Burhan-ı Terakki'de Latif Molla'nın şahsında cemiyetin idarecilerini ve

³⁵ [İmzasız], "Beyanül Hakk'ta sekreter...", **Vakit**, 3 Ekim 1910, Sayı 675

³⁶ Lütfi, "Nezaketsizlik mi Terbiyesizlik mi?", **Burhan-ı Terakki**, 1 Nisan 1911, Sayı 141

³⁷ TUHFETULLİN el-Kâmil el-Mutiî, "İbraz-ı Nefret ve Hakikat Namına Daha Bir Cevap", **Burhan-ı Terakki**, 8 Nisan 1911, Sayı 142

³⁸ [İmzasız], "Astırhan Gazeteleri", **Yıldız**, 3 Mayıs 1911, 678

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Ammosov'u hedef alan bir yazı yayımlamıştır.³⁹ Söz konusu yazıda hakaret ettiği gerekçesiyle mahkemeye verilen Mustafa Lütfi 50 Ruble para, ödemediği takdirde üç hafta hapis cezasına çarptırılmıştır.⁴⁰

Bu arada hükümet tarafından yapılan siyasi baskılar da Burhan-ı Terakki'nin yakasını bırakmamaktadır. 7 Mart 1911'de gazete idaresine yapılan polis baskınında bulunan bir çok Türkçe gazete, dergi, şahsi mektup ve evraka zararlı oldukları gerekçesiyle el konulmuştur. Bu önemli hadise Astırhan matbuatının yanı sıra Tercüman ve Vakit gibi devrin diğer önemli yayın organlarına da haber olmuştur.

Burhan-ı Terakki'nin hükümet nezdinde sürekli sabıkalı bir duruma düşmesi üzerine önlem alan Mustafa Lütfi, Burhan-ı Terakki'ye alternatif olarak Hakk (1911) isminde bir gazetenin yayın iznini almıştır. Nisan ayında yayın hayatına başlayan Hakk, 1 kapıklık [en düşük Rus para birimi] fiyatıyla devrin en ucuz gazetesi olmasıyla da dikkat çekicidir. Hakk çıkmaya başladıktan sonra bir kaç sayı daha yayımlanan Burhan-ı Terakki 6 Mayıs 1911'de çıkan 146. sayının ardından bu sefer bir daha dönmek üzere matbuat âlemine veda etmiştir. Burhan-ı Terakki'nin kapanmasının ardından kısa bir süre daha yayınlarına devam eden Hakk da Mustafa Lütfi'nin Astırhan'ı terketmesiyle yayın hayatına son vermiş ve böylece yaklaşık altı yıl boyunca Astırhan şehrinin kamuoyunu yönlendiren Mustafa Lütfi'nin naşiri ve muharriri olduğu gazeteler devri sona ermiştir.

Sonuç

Burhan-ı Terakki, Astırhan Müslümanlarını modern medeniyet seviyesine çıkarmak için tasarlanmış çok yönlü bir projenin matbuat ayağıdır. Burhan-ı Terakki'nin evlatları olan İslah, Tup, Hamiyet, Mizan ve Hak, matbuat alanında; Şura-yı İslam, dinî-siyasî alanda, Darü'l-Edeb ve Numune-i Terakki mektepleri de eğitim alanında bu projenin diğer ayakları olmuştur. Ne yazık ki siyasî baskılar, dinî ve etnik ayrımcılık yanında halkın ilgisizliğinden dolayı tam bir başarıya ulaşamamış, hedefler yarım kalmıştır.

Yine de altı yıl boyunca aralıklarla toplam 256 sayı yayımlanan Burhan-ı Terakki gazetesi, hem yayımlanma süresi hem de toplam sayı adedi ile Rusya Müslüman matbuatının önemli yayın organlarından biri olmuştur. Bununla birlikte Astırhan şehrinin ilk Müslüman-Türk gazetesi olmasına rağmen naşirinin Azerbaycanlı

³⁹ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "Direktor Sıylanmış", **Burhan-ı Terakki**, 5 Aralık 1910, Sayı 124

⁴⁰ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "50 Som İştiraf", **Burhan-ı Terakki**, 17 Aralık 1910, Sayı 126; Bu hususla alakalı devrin başka matbuat organlarında çıkan haberler için bkz. [İmzasız], "Matbuat: Burhan-ı Terakki gazetesinin...", **Kazan Muhbiri**, 22 Aralık 1910, Sayı 404; [İmzasız], "İştiraf", **Yıldız**, 23 Aralık 1910, Sayı 624

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

olmasından dolayı şehrin çoğunluğu Tatar-Nogaylar'dan oluşan Müslüman kamuoyu tarafından ihmal edilmiştir. Burhan-ı Terakki 1911'de matbuat aleminde çekilmesiyle birlikte çoğu Tatar gazete ve dergilerinin de nazarından uzak kalmıştır. Mesela Kazan'da yayımlanan Añ dergisi milli Tatar matbuatının 10. yılı münasebetiyle 1916 yılında yayımladığı nüshasında İdil gazetesinin naşiri Abdurahman Ömerov'un resmini yayımlarken Burhan-ı Terakki'nin adından bile söz etmemiştir.⁴¹ Yakın zamanda yani 2007 yılında İdil gazetesinin 100. doğum yıldönümünü coşkuyla kutlayan Astırhan Tatarları, Burhan-ı Terakki'nin doğum yıldönümünü kutlamak şöyle dursun, böyle bir gazetenin varlığından bile habersiz gözükmektedir.⁴²

Naşiri itibarıyla Azerbaycan, dil, edebiyat ve coğrafya bakımından Tatar matbuat tarihinin bir parçası olan Burhan-ı Terakki için bu ikili durum avantaj olacağı yerde maalesef dezavantaj olmuş, iki kimlik arasında kalan gazete zamanla unutulup gitmiştir. Bizce burada en büyük görev Tatar kamuoyuna düşmektedir. Zira sırf naşiri Azerbaycanlıdır diye altı yıl boyunca 256 sayı yayın yapan bir gazeteyi ihmal etmek doğru değildir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

AMİRHANOV Ravil, *Tatarskaya Dorevoljotsionnaya Pressa (V Kontekste Vostok-Zapad)*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2002

EHMEDOV Teymur, *Neriman Nerimanov*, Yazıcı, Bakı, 1982

SAİDİ Abdurrahman, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Tatar Devlet Neşriyatı Basması, Kazan, 1926

SSSR Fenner Akademiyasının Kazan Filiali Galimjan İbrahimov İsimindeki Til, Edebiyat hem Tarih İnstitutı, *Fatih Emirhan Eserler Dürt Tomda III, Publisistika*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1989

Tezler

ALTUNTAŞ Selçuk (2006). **Burhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

⁴¹ [İmzasız], "Vakitli Matbugatımızñ Evvelki On Yılı", *Añ*, 5 Şubat 1916, Sayı 1

⁴² CALALOVA Aygöl, "Tufan Miñnullin Ästerxan tatarlarının "İdel" gazetü yubileenda katnaşp kayttı", www.intertat.ru, (ET:25 Mayıs 2007).

Gazete ve Dergiler

Añ

Burhan-ı Terakki

Debistan

El Islah

Hakikat

İkbal

Kazan Muhbiri

Nur

Tavış

Tercüman

Vakit

Yıldız

İnternet Sayfaları

Aygöl Cälälova, "Tufan Miñnullin Ästerxan tatarlarınıñ "İdel" gazetü yubileenda katnaşıp kayttı", www.intertat.ru, 25 May 2007.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008